

ӘОЖ 81:1; 81-13; 81-13; МҒТАР 16.01.07
<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.102>

А.Б. ҚАЛШАБЕК ¹, Х.Х. ТАДЖИЕВ ²✉

¹филология ғылымдарының кандидаты

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: Kalshabek_Akjol@inbox.ru
²PhD, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: xamidulla_86@mail.ru

СІРГЕЛІ ЭТНОНИМІНІҢ ШЫҒУ ТЕГІ

Аңдатпа. Мақалада сіргелі тайпасының этногенезіне қатысты ғылыми болжамдар айтылады. Сіргелі атауының тарихи-мифологиялық астары бар. С.Г. Кляшторный қытай көне жазуларындағы сеяньто тайпасы түріктің сир тайпасы дейді. Сир атауы Тоныкөк ескерткішінде кездеседі: «Түрк сир будун йерінде бод қалмаду». Осы сир тайпасының қазіргі Қазақстанда өмір сүріп жатқан сіргелі тайпасымен тарихи-фонетикалық тұрғыдан қатысы бар екендігі туралы ой-пікірлер айтылып жүр. Біздің гипотезамыз бойынша сеяньто – сіргелі тайпасының түп-тамыры. Яғни, сеяньто (сир) бұл – протосіргелі. Шежіреде сіргелі тайпасын Ойсыл деген адамнан таратады. Академик Ә. Марғұлан Ойсылқара тотем дейді. Оны ең алғаш ойлап шығарған ғұндар. Дәлел ретінде ойсылқараның б.з.б. II ғасырда ғұн шеберлері қоладан құйған мүсінін келтіреді. Ойсыл – қазақ фольклорындағы төрт түлік иесінің бірі (түйе иесі) – Ойсыл қара. Бұл натурализм дініне қатысты идол атауы. Профессор Ә. Қоңыратбаев Ойсылқара культін антропологиялық мифология жемісі деп айтқан. Қара сөзі көне түріктерде титулды білдіреді. Қарахан елінде ханды Буғрахан деген. Яғни күшті хан деген сөз. Демек ойсылқара – тотемнің саяси титулмен қабысқанын байқататын атау.

Сондай-ақ, мақалада сіргелі тайпасының этногенезіне қатысты пиктографиялық, фольклорлық, нуизматикалық тұрғыда жан-жақты талдау жасалады.

Кілт сөздер: сир, сәнто, сіргелі, Ойсыл-Қара, үштісті таңба, Тоныкөк, Алтын Орда.

А.Б. Kalshabek¹, Kh.Kh.Tadzhiev²

¹Candidate of Philological Sciences

M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent) e-mail: Kalshabek_Akjol@inbox.ru

²PhD, M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: xamidulla_86@mail.ru

Origin of the Ethnonym Sirgeli

Abstract. The article discusses scientific forecasts of the entogenesis of the Sirgeli tribe. The name Sirgeli has historical and mythological significance. S.G. Klyashtorny says that the Seyanto tribe, which is contained in ancient Chinese chronicles, is the Sir tribe. The name sir is found in the

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қалшабек А.Б., Таджиев Х.Х. Сіргелі этнонимінің шығу тегі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №4 (134). – Б. 21–32. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.102>

***Cite us correctly:**

Qalshabek A.B., Tadjiev H.H. Sirgeli etnoniminin shygu tegi [Origin of the Ethnonym Sirgeli] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2024. – №4 (134). – B. 21–32. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.102>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.06.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

Tonykok monument: «Turk sir budun yerinte bod kalmadu». There is an opinion that there is a historical and phonetic connection between the current Sirgeli tribe in Kazakhstan with the Sir tribe. According to our hypothesis, Seyanto is the indigenous ancestral source of the Sirgeli tribe. In the genealogy, the Sirgeli tribe originates from the Oysyl man. Academician A. Margulan calls it the totem of Oysylkara. The first tribe that gave this name was the Huns. Bronze sculptures of Oysylkara, masters of the Huns who inhabited the 2nd century BC, serve as evidence. Oysyl is one of the owners of 4 types of livestock (camel) in Kazakh folklore. This is the name of the idol of the religion of naturalism. Professor A. Konyratbaev believes that the cult of Oysylkara is the result of anthropological mythology. The word Kara denotes the title of the ancient Turks. In the country of Karakhan (Karakhanids), the khan was called Bugrakhan. That is, a strong khan. Thus, the totem-Oysylkara is a name associated with a political title.

Also, the article will make pictographic, folklore, nuismatic comprehensive analyzes of the entogenesis of the Sirgeli tribe.

Keywords: sir, sento, sirgeli, Oysyl-Kara, trident, Tonyukuk, Golden Horde.

А.Б. Калшабек¹, Х.Х. Таджиев²

¹кандидат филологических наук

*Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: Kalshabek_Akjol@inbox.*

*²PhD, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: xamidulla_86@mail.ru*

Происхождение этнонима сиргели

Аннотация. В статье рассматриваются научные прогнозы энтогенеза племени сиргели. Название сиргели имеет историко-мифологическое значение. С.Г. Кляшторный рассказывает, что племенем сеяньто, которое упоминается в древнекитайских летописях является племя сир. Название сир встречается в памятнике Тонькок: «Турк сир будун йеринте бод калмаду». Существует мнение, что есть историко-фонетическая связь между нынешним племенем сиргели в Казахстане с племенем сир. По нашей гипотезе сеяньто является коренным родовым источником племени сиргели. В родословной племя сиргели берет начало от человека Ойсыл. Академик А. Маргулан называет его тотем Ойсылкара. Первое племя, которое дало такое название – это гунны. В качестве доказательства служат бронзовые скульптуры Ойсылкара гуннских мастеров, населявших во 2 веке до н.э. Ойсыл является одним из владельцев 4 видов скота (владелец верблюда) в казахском фольклоре – Ойсылкара. Это название идола в религии натурализма. Профессор А. Коныратбаев считает, что культ Ойсылкара является результатом антропологической мифологии. Слово «кара» обозначает титул у древних тюрков. В стране Карахан (караханидов) хана называли Буграхан. То есть сильный хан. Таким образом тотем Ойсылкара – это название, связанное с политическим титулом.

Также, в статье сделан всесторонний анализ энтогенеза племени сиргели (пиктографический, фольклорный, нуизматический).

Ключевые слова: сир, сэньто, сиргели, Ойсыл-Кара, трезубец, Тоньюкук, Золотая Орда.

Кіріспе

Әрбір халықтың ұлттық тарихында жеке ру-тайпалардың алар орны ерекше екені мәлім. Соңғы кездері төл тарихымыздың үлкен бір маңызды бөлігі ретінде ру-тайпалар

шежірелерінің зерттеу нысанына алынып жүргені белгілі. Әйтсе де кейбір тайпалар туралы ғылыми зерттеулер әлі де жүйелі түрде бір арнаға түсті деуге ерте. Сондай көп зерттеу нысанына алынбаған тайпалардың бірі – сіргелі. Ғылыми еңбекте сіргелі тайпасының этногенезі жан-жақты қарастырылады. Біздің негізгі мақсат-міндеттеріміз сіргелі тайпасы жайлы осы күнге дейін жазылған материалдарды мүмкіндігінше қамтып, оны жүйелі түрде саралау болды. Ол үшін біз қазақ ру-тайпаларының шежірелері жайлы негізгі еңбектерді түгел саралап, қарап шығуға тырыстық. Зерттеу бағыты негізінен мынадай бағыттарда өрбіді:

- 1) С.Г. Кляшторныйдың Тоныкөк ескерткішінде келетін *сир* атауы туралы ой-пікірлері;
- 2) сіргелі тайпасына қатысты мәліметтің XIV ғ. Ходжа Исхак ибн Исма 'ил-ата ат-Туркистани ал-Қазықуртидің «Хадикат ал-'арифин» қолжазбасында келуі;
- 3) Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаевтардың Ойсылқара культі туралы тұжырымдары;
- 4) Сіргелі тайпасының «Үш тісті» шанышқы таңбасының Хет құдайы Тешуба суретінде және Босфор патшалығының монетасында бейнеленуі;
- 5) С.К.Караевтың Сырдария өзені атауын силис-сир тайпасымен байланысты зерттеуі.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Материал ретінде Орхон ескерткіштерінің тексі, сіргелі тайпасына қатысты ауызша шежірелердің әртүрлі нұсқалары, баспа бетін көрген Г.Н. Потанин, Н.И. Гродеков, Н.А. Аристов, М. Тынышбаев, Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, т.б. еңбектері, қазақтың 84 ру-тайпаларының таңбалары және оларға салыстырмалы тарихи-фонетикалық әдістерді қолдана отырып сараптаулар жасалынды.

Талдау мен нәтижелер

Қазақтың сіргелі тайпасының шығу тегі жайлы әртүрлі нұсқалар бар. Соның бірі – Орхон ескерткіштеріндегі *түрк-сир будун* атауына қатысты. Түрік атауымен қатар аталып тұрған *сир* атауына мән бермеу мүмкін емес. Негізінде тарихи һәм сөздік (фонетикалық) тұрғыдан *сіргелі* сөзіне келіп тұрғаны рас. Бірақ, біз оны анық ғылыми дерек ретінде қолданудан аулақпыз. Алайда ғылыми болжам жасауға хақымыз бар. Бұл атау сөз Тоныкөк ескерткішінде келеді. Онда мынадай жолдар бар:

«3. ...Түрк будун өлті. Алкунту, йоқ болту. Түрк сир будун (майлы шриффт біздікі – А.Қ) йерінте бод қалмаду». «Түркі халқы қырылды. Әлсіреді, жойылды. *Түрк-сир* халқы жерінде тіршілік қалмады» [1, 58-б.].

Тағы бір үзінді:

«59. Елтеріс қаған қазғанмасар, йоқ ерті ерсер, бен өзүм, білге Тоныкук, қазғанмасар, бен йом ертім ерсер, 60. Қапаған қаған түрк-сир будун йеме, кісі йеме іді йоқ ертечі ерті. 61. Елтеріс қаған, білге Тоныкук қазғантуқ үчүн, Қапаған қаған түрк-сир будун йорудуқу... Түрк Білге қаған, *түрк-сир* будунуғ, оғуз будунуғ ігідү олурур». «Елтеріс қаған жауламаса, (егер де) ол жоқ болса, мен өзім Білге Төныкөк жауламасам, немесе мен (де) жоқ болсам, Қапаған қағанның, *түрік-сир* халқының жерінде ел де, халық та, жан да, ие де болмас еді. Елтеріс қағанның, білге Тоныкөктің әрекетінің нәтижесінде, Қапаған қағанның *түрік-сир* халқы жасауда. Түрік білге қаған *түрік-сир* халқын оғуз халқын көтеріп отыр» [1, 67-б.].

Енді бұл сир атауы туралы ғалымдар не деген? Ондай ғалымдардың бірі, атақты петерборлық түріктанушы – Сергей Кляшторный. Соның бір-екі сөзін келтіреміз:

Ол «1889 жылы неміс қытайтанушысы Ф.Хирт қытай жазбаларындағы се мен яньто сеяньто конфедерациясын құрды» дейді [2, 121-б.].

Осы қытайша *сеяньто*, Тоныкөк жазуындағы *сир* дейді. Қытай транскрипциясындағы *се* түрік ескерткішіндегі *сир* дейді [2, 121-б.].

Ал, тағы бір атақты мәскеулік түрколог ғалым Л.Н. Гумилев осы *сир* атауына қатысты былай дейді: «Ақырында Тоныкөк өз халқын түрік – сир – *turk* – *sir* – *budun* деп атайды.

Хирттың сир атауын сеяньто этнонимінің бөлігі ретінде қытайша се деп топшылауы Г.Е. Грумм-Гржимайло тарапынан жоққа шығарылды, бірақ А.Н. Бернштамның негізсіз тұжырымдарының салдарынан ғылымға еніп кетті. Сирлер жайлы мәселелерді әзірше ашық күйінде қалдырамыз» дейді [3, 343-б.]. Сөйтсін де, осы еңбегінің бір жерінде: «Сар – бұл сөзсіз «сир», яғни сеяньто тайпасының көшбасшы руы» дейді [3, 161-б.]. Яғни, екі түрлі пікір айтады. Соған қарағанда бұл ғалымның өзі де бұл мәселеде екі ойлы болса керек. Сөйтіп, атақты екі ғалым Кляшторный мен Гумилев *сир*, *сеяньто* туралы екі жарылып, пікір айтады. Гумилев көбіне Грумм-Гржимайлоға арқа сүйесе, Кляшторный Хиртка арқа сүйейді. Гржимайлоны кезінде Бартольд кәсіби тарихшы емес, саяхатшы деп сынаған. Сондай-ақ ол оның шығыс тілдеріне шорқақ екендігін де алға тартты. Ал, Хирт болса – синолог. Оны да ескеру керек. Се-Сир байланысын жақтаған американдық Будбергтің де қытай танушы екенін айту керек. Қалай дегенде де ғылымда айтыс-тартыс деген бола береді. Айтыс-тартыс – ғылымның бір салты. Содан көбіне ақиқат шығып жатады. Сол үшін, біз екі қайшы пікірді де келтіріп отырмыз. Одан үркүдің керегі жоқ.

Сонымен, біз Сіргелінің үзілген шежіресін Орхон ескерткіштеріндегі *Сир* тайпасымен, ал *Сирді*, қытай жылнамаларындағы *Сэньто* тайпасымен байланыстырып отырмыз. Яғни, біз Кляшторныйдың нұсқасын (вариантын) қабылдаймыз. Бірақ, Кляшторный Сирді Сіргелі деп отырған жоқ. Оны айтып отырған біз. Бұған себеп бірінші, фонетикалық ұқсастық (*Сир-сир*). Өйткені, зерттеу еңбектерінде Дуладу Дулат, Арғонды Арғын, Кангюиді Қаңлы, скифті Сақ, т.б. деп айтылатын практика бар. Осы тұрғыдан біз *Сирді* Сір (Сіргелі) атауымен байланыстырсақ, негізсіз деуге болмас. Екінші себеп, тарихи ұқсастық. Сіргелі – осы күнде ХХІ ғасырда Орталық Азия жерінде өмір сүріп жатқан, тарихтан өшіп, жоғалып кеткен тайпа емес. Және ол бір кішігірім ру емес, Қазақ халқының 3 жүз деп бөлінген құрылымының Ұлы жүз деген бөлігіне жататын ірі тайпа. Енді, қазақтың шежіре деген ауызша тарихы бар. Сол шежіреде Сіргелі тайпасы жайлы ғасырлар бойы айтылып келе жатқан бір әңгіме бар. Ол әңгіменің ұзын-ырғасы мынау: *Әлқисса*, Ойсыл, Үйсін (Үйсін) деген екі туысқан кісі бопты. Шежіре бойынша осы екеуінен Ұлы жүз шығады. Ойсыл Үйсіннің ағасы. Ойсылдың отыз ұлы бопты. Соның ішінде Бораш деген бір батыр баласы Жәнібек деген ханның қызына ғашық болып, ақыры хан қызы екіқабат болып қалады. Ойсыл да қаншама қауым ел болғанмен қара сүйекке жататындықтан, ақ сүйек боп саналатын хан қызын ала алмайды. Яғни, хан мен қара құда бола алмайды. Хан Жәнібек енді осы тығырықтан шығар жол іздеп, кеңесшілерінің айтуы бойынша, Ойсылды отыз ұлымен қоса және бар әулеттің игі жақсыларын «құда болып қызымды ұзатамын» деген желеумен бәрін ордасына қонаққа шақырып, зұлымдықпен қырып жібереді. Шежіре – халық жадының бір түрі. Ол қасиетті боп саналады. Әрине, оның деректік шала жерлері көп. Шежіреде тарих пен аңыз араласып кетеді. *Ойсылдың отыз ұлы* һәм *Жәнібек ханның оларды қырғаны* туралы сюжет те осындай қоспадан тұрады. Бірақ, онда міндетті түрде тарихи шын арқау (*канва*) бар. Сол тарихи арқауды дәл тапқан осы күнге дейін ешкім жоқ. Ол үшін бұлтартпас дерек керек. Бірақ, ізденістер бар. Мына мақала да сол үшін жазылып отыр. Біздің жоғарыда айтып отырған нұсқамыз бойынша қарасақ, Ойсыл ұрпағына қатысты эпизод Батыс түрік қағанатындағы бір оқиғаға келеді. Ол оқиға мынау: «605 жылы Батыс түрік қағанатының Чурын-ябғу-қағаны Тяньшаньдық сеяньтолардың бүлігінен қорқып, олардың көп жұртын жинап, көсемдерін өлтіреді. Осы кезде шығыс жақта теле тайпасының бір бөлігі сеяньто тайпасымен бірге көтеріліске шығады» [2, 121–122-бб.].

Сіргелі шежіресіндегі оқиғаға атты ұқсайды. Тарихта не көп, қырған-жойған, шапқан деген эпизодтар көп. Бірақ, дәл Ойсыл қырғаны сияқты оқиға көп емес. Оны біраз адам Қазақ хандығы, Алтын Орда тарихына қатысты кезеңдерден іздейді. Бірақ ол нұсқаларда сіргелі шежіресіне ұқсас оқиға жоқ. Ал біз келтіріп отырған оқиғада ұқсас нәрселер баршылық. Сеяньто – біз айтып отырған жорамал бойынша Сіргелі тайпасының түп-тамыры.

Яғни, Сеяньто (Сир) бұл – протосіргелі. Чурын-ябгу-каган – аңыздағы Жәнібек ханның прототипі болуы мүмкін.

Ал, енді Ойсылдың Үйсілге аға баласы болатыны түсінікті. Оған (629 ж.) Сир қағанатын құрған тайпаның бүкіл түрік әлемінде жетекші орынға ие болуы себеп. Ол туралы Кляшторный былай дейді: «Солтүстік Монғолияда Ильтэр династиясының билігіндегі Сир қағанаты деген жаңа мемлекет пайда болды. Оның шекаралары Алтай, Хинган, Гоби және Керуленді алып жатты. Солтүстік жақта сеяньто қағаны Енисей қырғыздарын бағындырып, онда өзінің билеуші өкілі ретінде – элтеберді ұстады.

Йенчу Бильге-қаған өз мемлекетінде Түрік қағанатында болған әкімшілік басқару жүйесін ендіردі. Тардуштардың «батыс қанаты» мен телистердің «шығыс қанаты» болып, территориялық тұрғыдан біріккен тайпа пайда болды. Тардуштер мен телистердің билігі кейін «кіші қағандар» деп аталған шадтар Йенчудің ұлдарына берілді. Йенчудің өзі ордасын Толы өзенінің солтүстік жағасына құрды. Өтікен елінің ортасында сирлер мен түріктер деп аталатын екі тайпа одағы пайда болды, бұл жерде билік сир династиясының қолында болды [2, 122–123-бб.].

Немесе оның алдында *Гаогюй* одағындағы *Сеэнтто* тайпасының *Теле* тайпасына үлкен аға рөлінде болғанын айту керек. Яки, кейінгі кездегі *Ашидэ* тайпасына қатысын айтса болады.

В. Ушницкий: *Сеяньто* атауындағы *Се* – *сир* болса, *Яньто* – *йемек-қимақ* дейді [4].

Енді Ойсыл (яки Ойсын) сөзі туралы не айтуға болады? Оның этимологиясы нені білдіреді? Бұл туралы жартымды мағлұматты мен тек Ө. Марғұланнан кездестірдім. Ғалым «Ойсылқара» атты еңбегінде былай дейді: «Ғұндардың жақсы көрген малының бірі – түйе. Ойсылқара түйенің тәңірісі, жойқын бура, оған бас иіп түйені молайтуды мақсат еткен. Ойсылқараны ең алғаш ойлап шығарған ғұндар. Олар атақты жойқын бураларды ерекше қызықтап, екі алпауыт бураны әр уақыт таластырып отырған. Қазақтар мұны «бура қотан ойыны» дейді.

Жойқын бураларды жай көріп қоймай, ғұнның атақты шеберлері бураның айқасуын біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын әдемілеп қолаға құйып отырған. Сәулетті етіп жасаған Ойсылқараның бір ғажайып суреті Ортоста бір ғұн обасынан табылған. Ол еш жерде кездеспейтін, тарихи заманда ғұндар жасаған ұлы мүсін. Толқынды ой түсіретін сұлу композициясының ортасында ұлы күштің иесі Ойсылқара тұрғызылған, оның табаны жойқын бура табан, үсті кісіге ұқсас тәңірге табындырып, басын көкке қаратып, үміт елесін суреттеген. Ойсылқараның екі жақ иығына көптеген інгендер жүгіре шығып, өзінің қызықтауын, қуанышын ардақтаған. Сюжеті бойынша мұның өзі адамның махаббаты сияқты, поэзия түрінде суреттелген бір асқан бейне» [5, 177-б.] (1-сурет).

Яғни, Ойсыл – қазақ фольклорындағы төрт түлік иесінің бірі (түйе иесі) (жылқы иесі – Қамбар ата, сиыр иесі – Зеңгі баба, қой иесі – Шопан ата, ешкі иесі – Сексек ата) – *Ойсыл қара*. Осындағы төрт түлік иелерінің бәрі – натурализм дінінен шыққан *идолдар*. Ойсылқара соның бірі. Яғни, Ойсылқара – адам мен жануар бейнелерінің қосындысынан туған идиол (пір, пұт, кие, ие). Шығу тегі жағынан Ойсылқара бейнесі грек мифологиясындағы *Кентаврмен* жатырлас. Бұнда *инкарнацияның* да элементтері бар. Ойсыл тотемі кейін тайпа атауына айналған. Бір жағы шежіредегі Ойсылдың үлкен орны – оның тотемдік тарихи тамырында жатыр деуге болады. Профессор Ә. Қоңыратбаев Ойсылқара культін антропологиялық мифология жемісі деп айтқан [6, 29-б.]. Ал, **қара** сөзі – *титұлды* білдіреді. Құрбанғали Халид: «Бұрынғы атақтылардың ең жоғарғысы «қара» лақабы болып, ең зор ханға «қара хан» деген атақ берілген. Сағұн, Қашқар елдеріне болған ханды «бұғра» дегені, хайуанның ең үлкені – түйе, яғни бура деп ханға лақап атақ беруді қолдаған» дейді [7, 229-б.]. Осыған қарағанда *Ойсылқара* – тотемнің саяси титулмен қабысқанын байқататын атау.

1-сурет – Ойсылқара інгендер өрмелеп шығып жатыр. Қолаға құйған ғұн шеберлері
(б.з. II ғасыр бұрын). Сурет Әлкей Марғұланның «Ойсылқара» шығармасынан алынды.

646 жылы Сир қағанатын тоғыз оғыздар, ұйғырлар және Таң империясы бірігіп қиратады. Сирлар 679–681 жылдары (656 жылы солардың кебін құшқан) Батыс қағанатымен бірігіп, солтүстік Қытайда империяға қарсы көтеріліске шығады. Осы бірлестік ақыры Құтлығ Елтеріс пен дана Тоныкөк басшылығымен түрік халқына азаттық, елдік сыйлайды. Өтікен жерінде екінші Түрік қағанаты шаңырақ көтереді. Жырдағы «Түрік-Сир будун» одағының тарихы осы жерден басталады. Кейін Тардуштар мен телестердің таққа таласы Түрік қағандығын іштей ірітеді. 734 жылы Қытай жансызы берген удан Білге қаған опат болады. 745 жылы Қарлұқтар, Басмылдар, Ұйғырлар бірігіп, Түрік қағандығын құлатады, артынан Ойғыр қағандығы құрылады.

«735 жылдан кейін Сир этнонимі туралы ешбір белгілі мәліметтерде айтылмайды» дейді Кляшторный [2, 125-б.].

Және Кляшторныйдың айтуынша *Сир* елі бұдан былай өз атын жасырып, *Қыпшақ* атауын алған.

Қазір кейбір зерттеушілер атақты Сырдария өзенін Сіргелі тайпасының атымен байланыстырып жүр. Бұл нәрсеге де мән беру керек. Бұл туралы хәм Сырдария атауы жайлы көп мәліметтерді айтып жатпай, тек біреуін келтіре кетейік:

«Сырдария өзенінің атауы қашан пайда болған? Рим тарихшысы Плиний (1 ғасыр) скифтер (сақтар) бұл өзенді Силис деп атаған дейді. Кейбір ғалымдар (В.В. Бартольд, С.Г. Кляшторный, Х. Хасанов) Силис пен Сыр бір атау деп есептеген. Ежелгі дәуірдің өзінде Сырдарияның орта және бас жағын Яскарт, ал аяқ жағын Силис (Сыр) деп атаған. XIII-XIV ғасырларда өзеннің төменгі Дженд-Сырорда қаласына жақын тұсы да осылай аталған. Бұл фактілер ежелгі Сырдария атауы халық есінде сақталып қана қоймай, оның өзеннің негізгі атауына айналғанын білдіреді.

Сырдария сөзі не мағына береді? Кейбіреулер өзеннің Сир (Сыр) аталуы «сары өзен» (саз балшықты өзен), яғни бояу түсіне қатысты деп, ал, Сыртдария таулы сырт жақтан келетін өзен дегенді білдіреді деген т.с.с. Бұндай тұжырымның ғылыми тұрғыдан дәйектілігіне профессор Х. Хасанов күмән келтірген. Біз ең ақылға қонымды пікір ретінде

өзеннің атауы оның жағасында өмір сүрген силис (сыр) тайпасының атына байланысты қойылған деп санаймыз» [8, 420–421-бб.].

С. Караевтың сөздеріне қарасақ, екі атау арасындағы байланыстың жөні бар сияқты көрінеді. Бірақ әлі де зерттеу керек, бұны.

С. Караевтың пікірлеріне ұқсас пікірді атақты қазақстандық синолог Ю. Зуев те келтіреді. Ол ескі қытай жазбаларында кездесетін Сир, Сер, Се (Сир) және Синь-ли атауларының шығу тегі бір деген тұжырым жасайды [9, 93–140-бб.].

Ежелгі Рим жазушысы үлкен Плини б.э.б. 77 жылы «Жаратылыстану тарихы» атты атақты кітабын жазған. Ғалымдар Плинидің жазбаларынан қазіргі Сырдария өзеніне қатысты деп *Танаис*, *Син*, *Силис* деген атауларды және кейбіреулер *Сиргис* (Σύρις) деген атауды да оқыған.

Осы жазбаларға қарағанда Сырдария мен Сіргелі тамырлас атаулар деп ойлаймыз.

Енді, қазіргі Қазақстанда өмір сүріп жатқан Сіргелі тайпасының шежіресі туралы бір-екі мәлімет келтіреміз.

Сіргелі туралы әзірше біздің қолымызға түскен ең ескі жазба мәлімет Иасауилік шайх Хожа Исқақ ибн Исмайл - ата ат-Түркістан ибн әл-Қазығуртидің «Хадикат ал-‘арифин» [10, 156-б.] еңбегінде келтіріледі. Еңбек XIV ғасырдың аяқ жағында жазылған. әл-Қазығурти қазіргі Түркістан облысы, Қазығұрт ауданындағы Тұрбат ауылынан шыққан. Үзінді келтірейік: «Қосымшада ықпалды түрік тайпаларының пірлері саналатын 24 мұсылман әулиелерінің (*бузурган-и узбакан*) аттары аталады: шайх Маслихат ад-дин Худжанди (жерленген жері Тәжікстандағы Ходжанд қаласы) и Йаган-шайх катаған (шанышқылы) тайпасының пірі болды, Хазрат Йусуф-шайх – хитай, Қадир-берди-шайх – жалайыр, Кул-Йулим-шайх – дурмен, Хазрат Хваджа Баха’ ад-дин, Ахунд- ‘Азизан, Суфи-‘ Азизлар, Йиглаган-ата – керейт, Чагир-ата, Йулгунли-ата, Эл-Аман-Баба – рамадан, Миср -‘Али-шайх – алчин, Бармук-шайх – каракалпак, Шайх -Маулави – кунгират, Чиллачир -ата – уйшун, Коркут-ата – сиргелі, Йамгурчи-ата – уйрақ. Йлкичи-ата (Искак Баб көмекшісі) – найман, Ак-Тонли-ата – минг, Ақ-Тайлак-ата – йуз, Джамал ад-дин-шайх – аргын, Худай-кули-шайх – сарай, Йунсиз-ата – кийат» [10, 156–157-бб.].

Алтын Орда дәуіріне жататын қызықты мәлімет. Түріктің ірі тайпаларына бектілген сопы пірлері туралы айтылған мұнда. Түркістан өлкесінің діни һәм этногенездік тарихына қатысты құнды дүние. Бұнда зерттелетін нәрселер көп. Біз тек мұнда Сіргелінің аты аталғаны үшін ғана келтіріп отырмыз.

Орыс авторларынан Сіргелі шежіресі туралы алғашқы жазғандардың бірі – Н.И. Гродеков (Тевкелевтен кейінгі). Ол былай дейді (үзінді түпнұсқаға сай берілді):

«В Чимкентском уезде редко принимают присягу: Дулаты, Чульсиргели (степные Сиргели, колена: Эльбай, Янгабай, Аккунгурдекъ, Айтбозымъ и Джайдакъ) и Бистамгалы («пять тамгъ»): Сиргели, Исты, Ошақты, Джалаиръ и Шапрашты» [11, 208-б.].

Бұндағы «Чульсиргели» – «*Шөл Сіргелі*» болса керек. «*Күнгей Сіргелі*» деген де келтіріледі осы еңбекте.

Тағы бір мәселе Гродековтың Бестамғалы бірлестігіне *Сіргелі*, *Исты*, *Ошақты*, *Жалайыр*, *Шапырашты* тайпаларын қосып, біріктіріп айтуы.

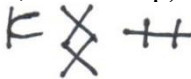

Жалайырды Гродеков бүкіл Ұлы жүздің бас тайпасы (*ноқта ағасы*) ретінде айтады: «Жалайыр руы Ұлы жүздің аға баласы саналады. Бас қосуда табақ тартылар кезде: «ноқта ағасы Жалайыр бар ма?» деп сұрайды. Той-томалақтарда өленді бірінші Жалайырлар бастайды, егер жоқ болса Ошақтылар айтады». Гродеков сондай-ақ, «Жалайыр мен Ошақтының бір анадан туғанын, Жалайыр мен Ошақтының анасы – *Жұпар бәйбіше* бүкіл Ұлы жүз руларының анасы» екендігін айтады [11, 7–8-бб.].

Востров пен Мұқанов: «Туысқандық белгісі һәм таңбасы ортақ болғандықтан (үшбұрышты «Тұмар» таңбаны айтып отыр) Ошақты, Ысты, Шапырашты тайпаларының шығу тегі бір дейді [12, 52-б.].

Гродековтан кейін Сіргелі туралы айтқан Н. Аристов. Ол былай дейді: «Ұлы жүздің басқа тайпаларынан Шапырашты (7 мың үй) және Ысты (6 мың үй) верный уезінде, ал Сіргелі (7 мың үй) мен Ошақты (2 мың үй) Сырдарияға жақын жерлерде тұрады. Бұл төрт тайпаның шығу тегіне қатысты айтсақ олар Дулаттан гөрі Қаңлыға жақынырақ» [13, 76-б.]. Аристов пен Гродековтың Сіргелі туралы айтқандары ұқсас, айырмашылық тек Гродековтың *Сіргелі, Ысты, Ошақты, Жалайыр, Шапырашты* тайпаларын Бестамғалы конфедерациясына, ал, Аристовтың бұл тайпаларды (*Жалайырды қоспай*) Қаңлы конфедерациясына жатқызуында болып тұр.

Тарихшы Ж. Артықбаев сіргелі этногенезі жайлы бір мәліметті Г.Н. Потаниннен келтіреді: «Г.Н. Потанин қазақ шежіресінің білгірлерінен мынадай деректер келтіреді: «Үйсіннің екі баласы болған – Абақ, Тарақ. Тарақтан жалайырлар шыққан, Абақтан, бәйбішеден – Дулат, Албан, Суан (кейбір деректерде Сары Үйсінді қосады), тоқалдан – Шапырашты, Ошақты, Ысты, Сіргелі тарайды, ал Қаңлы мен Шанышқылы кірме болған» [14, 33–39-бб.].

Енді Сіргелі таңбасы туралы бір-екі сөз. Таңба деген – Герб деген сөз (Герб – немістің *Erbe* (мұра) сөзінен шыққан поляктың *herb* сөзі – эмблема, белгі дегенді білдіреді). Ол – ел, жер, ру-тайпа, әулет (фамилия), қала һәм бір партияның да белгісі, символы болуы мүмкін. Н.А. Аристов Орхон алфавитінің қазақ руларының таңбаларына ұқсайтынын айтқан. Сіргелі тайпасының ғалымдар айтқан әртүрлі таңбалары бар (2-сурет, 1,2,3,4 бөліктер):

Сіргелінің негізгі таңбалары (2-сурет) – *сірге* (мұрындық): *қурайтаңба:*
 шармық (айқыш) (крес): үштаңбалы (*Востров, Муқанов, стр.54*).

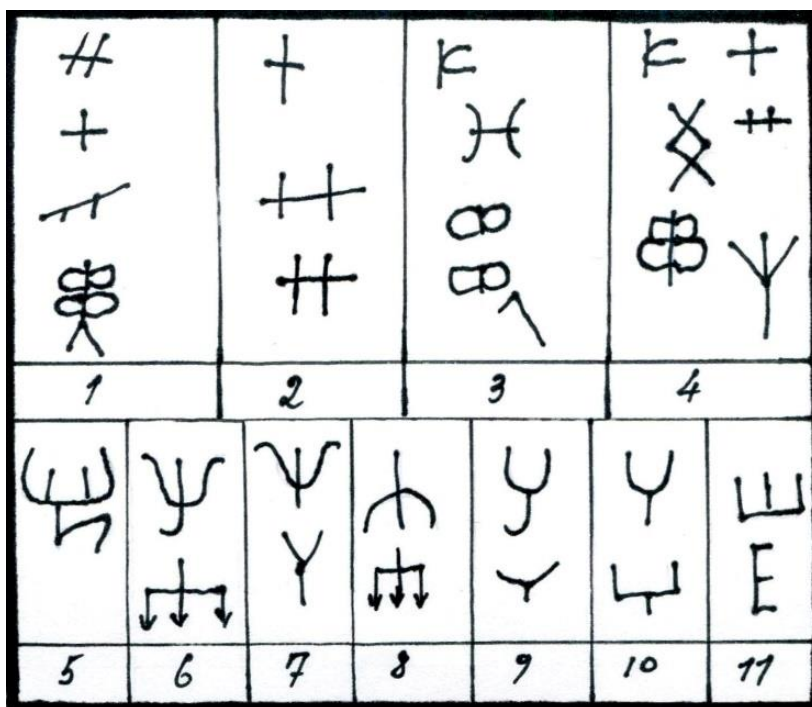
Востров пен Мұқанов Сіргелінің *қурай* таңбасы туралы «аналогии ей нет» дейді. Ал, *сірге* таңбасы туралы айтқаны онша құлаққа кірмейді. Оның келтірген суреттерінің бәрі *сірге*ге құсамайды. Ал, *шармық* таңбасын Керей мен Телеу руларының ғана таңбаларына ұқсатқаны толыққанды емес. Өйткені, шармық қазақтың: Сіргелі, Шекті, Төртқара, Адай, Үйсін, Сәмбет, Қоралас, Сунақ, Ноғай, Кете, Ботбай, Сарыүйсін, т.б. руларында да бар.

Қазақ руларындағы *шармық* таңбасының шығу тегі христиандықтың *несториян* қанатымен байланысты. Ол дінді түріктердің кейбір тайпалары қабылдаған. Керейттер несториян дінін 1007-1009 жылдары қабылдаған [16, 159-б.].

Сіргелі тайпасының таңбаларының әртүрлі болуы – осы бірлестіктегі руларға тән таңбалардың жиынтығы болуы мүмкін. Бірақ, әзірге нақты дерегі жоқ болып тұр. Оған Үштаңбалы, Төрттаңбалы, Бестаңбалы, Тутаңбалы сияқты ру атауларының болуы дәлел. Тағы бір дәлел Сіргелі руларының өз ұрандарының болуы. Ұраны бардың таңбасы да болады. Мысалы: Елібай – елібай, Жаңабай – жаңабай, Айтбозым – байтемір, Батырлар – есболат, Төрттаңбалы – ақшабдар ұрандарына ие [17, 92-б.].

Сіргелінің Үштаңбалы руы – Үштаңбалы («Үш тісті» шанышқы) таңбасын алған. Үштаңбалыға Сіргелі қарияларының айтуынша: Қайшылы, Көңірдек, Тутаңбалы рулары жатады. Сондай-ақ, Сіргелінің Қайшылы руы Жалайыр, Айтбозым руы Албан, Бозым руы Табын, Үштаңбалы руы Ноғай һәм Қарақалпақ, т.б. ішінде де жүр. Бұл бүкіл қазақ руларының тарихи һәм генетикалық жағынан аралас-құралас екендігін білдіреді.

Сіргелінің «Үш тісті» (яки үштаңбалы) таңбасы (4), Ашидә (5), Төре (6), Бағаналы (7) Табын (8) (руларының («Үш тісті») таңбаларына қатты ұқсайды. Одан кейін Шымыр (9), Шапырашты (10), Тарақты (11), т.б. руларының («Екі тісті») таңбаларына да келеді (2-суретті қараңыз). Бұл олардың ежелгі туыстық, яки саяси байланысын көрсетеді.

2-сурет [15] – Сіргелі тайпасының (1, 2, 3, 4) және Ашидэ (5), Төре (6), Бағаналы (7) Табын (8), Шымыр (9), Шапрашты (10), Тарақты (11) тайпаларының таңбалары

Жалпы, «Үш тісті», яки «Екі тісті шанышқы» («*трезубец*», «*двузубец*») таңбасының тарихы тереңде жатыр [18] (3-сурет).

3-сурет – Суреттер (берілу ретімен белгіленген): Хет құдайы Тешуба (1) «Үш тісті» шанышқы таңбасы бар Босфор патшалығының монетасы (2) (ғалымдар бұл белгі оларға Сарматтардың әсерімен кірген дейді) [18]

Оны әлемді жайлаған десе болады. Ол сонау Шумер-Аккад мәдениетінен бастап, кейінгі Ашидэ тайпаларына, одан Алтын Орда һәм бүгінгі қазақ руларына дейін жеткен. «Үш тісті» таңба Еуропа һәм Азияда кең тараған, ең ескі билік эмблемаларының бірі. Андрей Леонов: «Үш тісті» таңба Қазақстандағы Шыңғыс әулетінен сіргелі, жалайыр, бағаналы, тарақты, тама және табын руларына да өткен» дейді. Академик Лихачев Рюриковтар таңбасы Алтын Орда таңбаларына ұқсайды, солардан алынған болуы керек деген [18].

Жалпы алғанда, Сақ, Үйсін, Қаңлы, Һұн, Сянби, Теле, Жужан, Сеэнтю, Түрік, Ұйғыр, Қыпшақ, т.б. бірлестіктер – бүгінгі түріктердің һәм қазақ руларының ата-бабалары. Олардың ата қонысы – Ордос, Өтікен, Алтай жерлерінен жылжып, Іле, Ыстықкөл, Қаратау, Сырдария, Каспий, Анадолы төңірегіне ауысып, ол жерлерді ен жайлаған, дәл бүгінде тарих сахнасынан түспей отырған ұланғайыр ел-жұрт.

Қазір біз мифологиялық санадан тарихи санаға көшіп жатқан елміз. Рас, қазір ел болу үшін рушылдық ойлау жүйесі тарлық етеді. Бірақ, ру, тайпа – біздің тарихи жадымыздың бір парасы. Сондықтан, ол туралы зерттеу жұмыстарын жүргізу өз маңызын жойған жоқ деп санаймыз.

Қорытынды

Түрік тектес халықтардың ішіндегі ірі бір бұтақ болып саналатын қазақ ұлтына жататын сіргелі тайпасының этногенезі туралы туралы жан-жақты, жүйелі саралау жұмысын жасауға тырыстық.

Оған материал ретінде Орхон ескерткіштерінің мәтіні, сіргелі тайпасына қатысты ауызша шежірелердің әртүрлі нұсқалары, баспа бетін көрген Г.Н. Потанин, Н.И. Гродеков, Н.А. Аристов, М. Тынышбаев еңбектері, қазақтың 84 ру-тайпаларының таңбалары және оларға салыстырмалы тарихи, этимологиялық әдісті қолдана отырып талдау жасалынды.

Ол жұмыстың негізінде сіргелі тайпасының этногенезіне қатысты пиктографиялық, фольклорлық, нуизматикалық шолулар орындалды.

Қорыта айтқанда, сіргелі ежелгі түрік тайпаларының бірі, оның орхон ескерткіштеріндегі сир тайпасына қатысы бар, біздің гипотезамыз бойынша сеяньто – сіргелі тайпасының түп-тамыры. Яғни, сеяньто (сир) бұл – протосіргелі, сондай-ақ, сіргелі Хазар елін құраған тайпалардың бірі, қазіргі Қазақстанда жасайтын сіргелі тайпасы шежіре бойынша ғұндар ұстанған ойсылқара тотемінің мұрагері болып саналады.

Сіргелі – көне түрік елінің рухани, тарихи кодын бойына жинақтаған тайпаның бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштері (VII–VIII ғ.ғ.). Кіт.: Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1990. – 348 б.
2. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 374 с.
3. Гумилев Л. Древние тюрки. – М.: «Товарищество «Калашников-Комаров и К°». 1993. – 512 с.
4. Ушницкий В. Этногенез Кыргызских племен в аспекте изучения проблемы происхождения тюрко-монгольских этносов. Ч.6. Проблема происхождения кыпчаков. [Электронды ресурс]. URL: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:8025 (қаралған күні 29.10.2023)
5. Марғұлан Ә. Ойсылқара. Кіт.: Шығармалары. Бірінші том. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы: «Алатау» баспа-полиграфиялық корпорациясы, 2007. – 338 б.
6. Қоңыратбаев Ә. Өгіз тотемі. Кіт.: Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 365 б.
7. Құрбанғали Х. Тауарих Хамса. – Алматы: Издатмаркет, 2006 – 296 б.
8. Караев С.К. Топономия Узбекистана топонимическим словарем. – Ташкент: Turon zamin ziyo, 2015. – 521 с.

9. Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств // Академия Наук Казахской ССР Труды Института Истории, Археологии и Этнографии. Том 8. – Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1960. – 317 с.
10. «Хадикат ал-‘арифин» // Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан, инвентарный № 11838, лист, 140 а-б // А.К. Муминов при участии А.Ш. Нурмановой и С. Саттарова. Родословное древо Мухтара Ауэзова. – Алматы: Жибек Жолы, 2011. – 304 с.
11. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Даринской области. Томъ первый. – Ташкент: Типо-Литография С.И. Лахтина, 1889. – 432 с.
12. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.). – Алма-Ата: Наука, 1968. – 304 с.
13. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб.: Типография С.Н. Худекова, 1997. – 176 с.
14. Артыкбаев Ж. О казахском племени сіргелі: проблемы происхождения // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2020. – №2 (31). – С. 33–39.
15. Қазақстан тарихы этникалық зерттеулерде. Т3. Жалайыр. – Алматы: Алаш тарихи-зерттеу орталығы, 2008. – 400 б.
16. Қазақтың көне тарихы. – Алматы: Жалын, 1993. – 398 б.
17. Шмидт Э. Материалы по родовому составу казахского населения юго-западной части Чимкентского уезда. – Ташкент, 1927. – 130 с.
18. Леонов А. Трезубец: от Посейдона до Чингисхана. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.history.megamatrix.ru/simbol/trid/trident.htm> (дата обращения 27.11.2023)

REFERENCES

1. Joldasbekov M. Orhon eskertkishteri (VII–VIII gg.) [Orkhon monuments (VII–VIII centuries)]. Kit.: Asyl arnalar. – Almaty: Jazushy, 1990. – 348 b. [in Kazakh]
2. Kliashturnyi S.G., Sultanov T.I. Kazahstan letopis treh tysiacheletiy [Kazakhstan chronicle of three millennia]. – Alma-Ata: Rauan, 1992. – 374 s. [in Russian]
3. Gumilev L. Drevnie tiurki [Ancient Turks]. – M.: «Tovarishstvo «Kalashnikov-Komarov i K°». 1993. – 512 s. [in Russian]
4. Ushnickiy V. Etnogenez Kyrgyzskih plemen v aspekte izuchenia problemy proishojdenia tiurko-mongolskih etnosov. Ch.6. Problema proishojdenia kypchakov [Ethnogenesis of the Kyrgyz tribes in the aspect of studying the problem of the origin of the Turkic-Mongolian ethnic groups. Part 6. The problem of the origin of kipchaks]. [Electronic resource]. URL: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:8025 (date of access 29.10.2023) [in Russian]
5. Margulan A. Oisylqara [Oysylkara]. Kit.: Shygarmalary. Birinshi tom. Ejelgi jyr-anyzdar. – Almaty: «Alatau» baspa-poligrafialyq korporaciyasy, 2007. – 338 b. [in Kazakh]
6. Qonyratbaev A. Ogiz totemi [Bull Totem]. Kit.: Qazaq eposy jane turkologia. – Almaty: Gylym, 1987. – 365 b. [in Kazakh]
7. Qurbangali H. Tauarih Hamsa [Taurich Khamsa]. – Almaty: Izdatmarket, 2006 – 296 b. [in Kazakh]
8. Karaev S.K. Toponomia Uzbekistana toponomicheskim slovarem [Toponymy of Uzbekistan by toponomic dictionary]. – Tashkent: Turon zamin ziyo, 2015. – 521 s. [in Russian]
9. Zuev Iu.A. Tamgi loshadei iz vassalnyh kniajestv [Tamgas of horses from vassal principalities] // Akademia Nauk Kazahskoi SSR Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etnografii. Tom 8. – Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoi SSR, 1960. – 317 s. [in Russian]
10. «Hadikat al-‘arifin» [“Hadikat al-‘arifin”] // Rukopis Instituta vostokovednia Akademii nauk Respubliki Uzbekistan, inventarnyi №11838, list, 140 a-b // A.K. Muminov pri uchastii A.Sh. Nurmanovoi i S. Sattarova. Rodoslovnnoe drevo Muhtara Auezova. – Almaty: Jibek Joly, 2011. – 304 s. [in Russian]
11. Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syr-Darinskoi oblasti [Kyrgyz and Kara-Kirghiz of the Syr-Dara region]. Tom pervyi. – Tashkent: Tipo-Litografia S.I. Lahtina, 1889. – 432 s. [in Russian]
12. Vostrov V.V., Mukanov M.S. Rodoplemennoi sostav i rasselenie kazahov (konec XIX – nachalo XX v.) [Tribal composition and settlement of Kazakhs (Late 19th – beginning of 20th century)]. – Alma-Ata: Nauka, 1968. – 304 s. [in Russian]

13. Aristov N.A. Zametki ob etnicheskom sostave tiurkskih plemen i narodnostei i svedenia ob ih chislennosti [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information on their numbers]. – SPb.: Tipografia S.N. Hudekova, 1997. – 176 s. [in Russian]
14. Artyqbaev J. O kazahskom plemeni sirgeli: problemy proishojdenia [About the Kazakh tribe of Sirgeli: problems of origin] // Severo-Vostochnyy gumanitarnyy vestnik. – 2020. – №2 (31). – S. 33–39. [in Russian]
15. Qazaqstan tarihy etnikalyq zertteulerde. T3. Jalaiyr [History of Kazakhstan in ethnic studies. T3. Zhalaïr]. – Almaty: Alash tarihi-zertteu ortalygy, 2008. – 400 b. [in Kazakh]
16. Qazaqtyn kone tarihy [Ancient Kazakh history]. – Almaty: Jalyn, 1993. – 398 b. [in Kazakh]
17. Shmidt E. Materialy po rodovomu sostavu kazahskogo naselenia iugo-zapadnoi chasti Chimkentskogo uezda [Materials on the tribal composition of the Kazakh population in the southwestern part of Chimkent district]. – Tashkent, 1927. – 130 s. [in Russian]
18. Leonov A. Trezubec: ot Poseidona do Chingishana [Trident: from Poseidon to Genghis Khan]. [Electronic resource]. URL: <http://www.history.megamatrix.ru/simbol/trid/trident.htm> (date of access 27.11.2023) [in Russian]